

CARL FRIEDRICH VON WEIZSÄCKER V BRATISLAVE

Prednáška C. F. von Weizsäckera *Podmienky slobody* na sympóziu *Etika a politika*, ktoré sa konalo v Bratislave na hrade v dňoch 5.—6. apríla 1990, mala všetky znaky jeho transparentného štýlu, ako ho poznáme z jeho fyzikálnych, ako aj filozofických štúdií: vyznačenie kľúčových kategórií predmetu skúmania, ich jasné definovanie pri maximálnej stručnosti, prehľadný postup pri vyznačovaní vzťahov, dominujúcich v štruktúre skúmaného predmetu, pozorný rešpekt voči jeho celku. Je to štýl, ktorý Goethe pokladal za nevyhnutný, aby vznikla aj trvalo hodnotná poézia, ktorá okrem rytmu a rýmov má aj čo povedať. Ak Goethe vo svojich prírodovedeckých prácach nedosiahol vždy také trvalé hodnotné úspechy ako v poézii, potom iba preto, že celky objektívnych predmetov a jednotu prírody síce intuitívne rešpektoval, ale neovládal fyziku a matematiku tak ako psychológiu vlastného subjektu.

C. F. von Weizsäcker si v úvode prednášky položil otázku, o čom by mal predovšetkým hovoriť, a svoju tému formuloval ako podmienky slobody. Prečo dospel k takej formulácii?

Ak chápeme etiku ako filozofickú disciplínu, ktorá skúma najmä to, ako sa má správať, ako má konať jednotlivý subjekt, a politiku ako učenie o možnostiach konania, aktivity štátu, spoločnosti, teda kolektívu, potom možno filozoficky problém obidvoch disciplín formulovať ako problém používania *moci*. Používať moc zmysluplne a dobre možno však iba *na základe poznania* pravdy a dobra. Teda nielen poznania prostriedkov uplatnenia moci, ale aj poznania zmyslu, cieľa, výsledku konania a jeho nadindividuálnej a nadkolektívnej, t.j. všeľudskej hodnoty. Poznanie v takom zmysle nie je úlohou, funkciou umu, intelektu (Verstand), ale rozumu (Vernunft). No poznávajúci rozum možno nadradiť moci, iba ak jednotlivý subjekt, jednotlivý kolektív môže konať *slobodne*. Preto jadro problému etiky a politiky je v otázke *podmienok slobody*. Ani zvonku neodňateľná sloboda myslenia jednotlivého človeka i kolektívu ľudí totiž nie je prosto daná, neobmedzená, ale je treba o ňu ustavične zápasiť, vytvárať pre ňu priestor. Navyše, uspokojovanie elementárnych, bezprostredných individuálnych a kolektívnych potrieb priestor slobody ustavične zužuje. Preto C. F. von Weizsäcker, ktorý bol v poslednej svetovej vojne politikou postavený pred veľmi ohraničenú, teda technickú, zlú úlohu skonštruovať jadrovú zbraň pre nemecký kolektív, ktorý si vopred uvedomoval osudové riziko takej konštrukcie a ktorý po vojne pochopil, že jeho neúspech nezabránil zlu, ani riziku z takých zbraní, a ktorý chápe, že v dnešnej situácii ľudstva ešte niet jasnej perspektívy použitia spojeného úsilia rozumu ľudstva na riešenie jednotlivých podmienok slobody, v závere svojej prednášky dospel k osudovým a varovným otázkam.

*

V úvode svojej prednášky Carl Friedrich von Weizsäcker pripomenul,

že ak revolučná cesta k slobode bola v piatich stredoeurópskych krajinách nenásilná, čo v dejinách nemá obdoby, nebolo by to možné bez vedomej trepezlivosti sovietskeho vedenia. Je to neočakávaný, dar a je preto spojený s veľkým nebezpečenstvom: preto z neho vyplývajú mnohoraké úlohy. Weizsäcker ich vyznačuje v siedmich okruhoch problémov, tvoriacich myšlienkovú reťaz, začínajúcu zdanlivo zvláštnym a postupujúcu až k zdanlivo všeobecnému: od vedomia k spoločnosti, ekonomike, životnému prostrediu, národu, oblasti kultúry až k ľudstvu. Weizsäcker stručne vysvetľuje zmysel myšlienkovvej reťaze: „Európska revolúcia slobody pochádza zo zmeny vedomia. Ľudia spoznali, že usporiadanie spoločnosti bez slobody je nielen nedôstojné, ale aj neefektívne. Sloboda ekonomiky sa stala jednou z najväčších tém. Rieši však trhová ekonomika spoločenské problémy? Pýtam sa, môže ona — uveďme k tomu závažný príklad ničenia životného prostredia — ochraňovať prírodu? Usporiadanie spoločnosti, ekonomiky, životného prostredia sa určuje v rámci národa. Ale národy práve teraz nie sú vo svete samotné, náš vlastný okruh kultúry — Európa — svojou kultúrou zmenila ľudstvo. Ako zvládne ľudstvo vzniknuté problémy? Potrebuje zmeniť svoje vedomie. A tak sa kruh problémov prvý raz uzatvára“ (4).

C. F. von Weizsäcker postupuje v prednáške iba raz od posledného ohnivka reťaze, od ľudstva, k prvému, k zmene vedomia.

„Ľudstvo nám vstúpilo do povedomia ako celok od toho času, čo Kolumbus a Magellan oboplávali Zem... a odkedy silnejšia technika európskych národov umožnila vojensky ovládnuť svet. *Budúcnosť tohto ľudstva je ohrozená*. V čom je problém? Už som uviedol dve kľúčové slová: technika a ovládanie. Obidve sa dajú vysvetliť pojmom *moci*. *Zaoberávanie s mocou je náš problém...*“ (4).

Technika je výtvorom homo sapiens, pričom sapiens tu neznamená múdry, ale iba inteligentný¹. „Preto je technika nezrelá, nebezpečná, detinská“. (4). Preto pri narábaní s technikou vznikajú tri okruhy problémov: spravodlivosti, mieru, ochrany prírody. Technika ohrozuje prírodu napríklad plytvaním fosílnymi palivami. Zabrániť tomuto a inému plytvaniu možno iba medzinárodnou spoluprácou, vyžaduje si to teda mier... No vojna je prastará inštitúcia na riešenie konfliktov. „Keď som vo februári 1939 tak ako súčasne asi dvesto jadrových fyzikov na svete pochopil, že by sa mohli vyrábať atómové bomby, videl som iba voľbu medzi dvoma možnosťami: buď sa ľudstvo samo zničí, alebo prekoná inštitúciu vojny... V posledných piatich rokoch máme v Európe dôvod byť optimistickejší“ (4).

Problém spravodlivosti je predovšetkým problémom sociálnej spravodlivosti, ktorý vznikol ekonomickou diktatúrou technicky vyspelých krajín.

Pod európskym kultúrnym okruhom chápe Weizsäcker — na rozdiel od De Gaulla — oblasť od San Francisca po Vladivostok. Tento okruh bol od r. 1945 politicky ovládaný sporom o nadvládu posledných dvoch veľmoci, USA a ZSSR. Budúcnosť nás všetkých závisela od toho, aby sa spor nezmenil na vojnu. Nedošlo k nej akiste najmä pre úzkosť pred atómovou bombou.

¹ C. F. v. Weizsäcker v r. 1965 v prednáške *Myšlienky o budúcnosti technického storočia* (1, s. 21) zdôraznil úzke hranice techniky: „Práve v ľudskej povahe sa ukazuje, že um, ktorý myslí v kategóriách manipulovateľnosti moci, nezachytí to, čo vlastne človek je. Patrí k vývinu nášho vedomia, že si to ujasníme, že teda chápeme, že v ľudskej podstate je čosi, čo nie je v našej moci, ba ani v moci nášho myslenia.“

Spor o nadvládu veľmocí viedol však k pretekom v zbrojení a tieto zjednocujú trojaké zlo: plytvajú ekonomickými zdrojmi, upevňujú obrazy o vzájomnom nepriateľstve, znemožňujú dorozumenie. Európsky kultúrny kruh bol štyridsaťpäť rokov rozdelený na dva nepriateľské bloky. Terajší obrat k lepšiemu je dôsledkom víťazstva zdravého ľudského rozumu moskovského vedenia. Uvedomilo si, že kapitalizmus nestroskotal, že vojnu nemožno riskovať, že politický poriadok bez slobody ničí sám seba. Preto v r. 1989 dovolilo revolúciu slobody v Československu, kde ju v r. 1968 vojensky udusilo.

Nakoľko aj Európa pozostáva z národov, je prirodzené, že každý z nich sa usiluje o dosiahnutie vnútornej slobody, ktorú internacionalistická ideológia komunizmu programovo tlmila. Tieto nacionalizmy môže podobne prebudený ruský nacionalizmus chápať ako ohrozenie svojej existencie. Weizsäcker sa domnieva, že oslobodené neruské národy by bez protitlaku mohli vytvoriť s veľkým potenciálom ruského národa nový commonwealth.

Osobitné postavenie má Nemecká demokratická republika, pretože patrí k inému vojenskému paktu ako Spolková republika Nemecko, hoci obyvateľstvo oboch štátov tvorí jeden nemecký národ. Weizsäcker sa domnieva, že v zjednocujúcej sa Európe aj po zjednotení oboch štátov by každý z nich mohol naďalej rešpektovať príslušnosť k svojmu paktu. Pokojné zranenie do konfederácie európskych národov je potrebné aj na riešenie problémov životného prostredia, ktoré vždy presahujú národné hranice. Akútne je napr. riešenie skleníkového efektu, ktorý je zavinený hospodárstvom priemyselných krajín.

Prí riešení úloh problémového kruhu hospodárstva si treba uvedomiť, že požiadavka slobodného trhu je jednou z najväčších tém revolúcie slobody. Požiadavka sa formulovala preto, že hoci Marxove analýzy britskej teórie trhovej ekonomiky boli správne, jeho predpovede sa nespĺnili. Treba pritom uvážiť niekoľko okolností: Podľa Marxa má v každej dejinnej epoche vedúce postavenie trieda, ktorej čiastkový záujem je možné zjednotiť s celkovým záujmom tejto epochy — čo je heglovská myšlienka. Proti nárokom feudalizmu na vedúce postavenie postavil už Adam Smith poznanie, že slobodný, nijakým jednotlivcom neovládaný trh vytvára maximum tovarov, pretože motivuje egoizmus a tým usilovnosť a inteligenciu miliónov. Táto prostá pravda sa znovu presadila aj v revolúcii 1989. Dalej, podľa Marxa rozumný socializmus začne až tam, kde bude pochopená efektívnosť kapitalistického trhu a kde bude pochopené jeho zlyhanie. Voľný trh totiž dosahuje optimálnu produkciu tovarov, ale nie je schopný spravodlivo ich rozdeľovať. Dnes je jasné, že proletárska revolúcia v zmysle Marxových predstáv sa nikdy neuskutočnila. „Otázku, či možno za takú pokladať Maovu čínsku revolúciu roľníkov, ponechávam otvorenú. Ruská októbrová revolúcia 1917 bola štátnym prevratom intelektuálnych kádrov. Ďalej, po Marxovi revolúcia nikdy nevytvorila beztriednu spoločnosť. Vytvorila po krátkom čase triedne panstvo funkcionárov alebo viedla k meštiackym pomerom. Marx pokladal proletársku revolúciu za možnú iba v úplne rozvinutej kapitalistickej spoločnosti, a už preto nemohol vkladať nijaké nádeje do predburžoázno-feudálneho Ruska. Dnes však v žiadnej rozvinutej kapitalistickej spoločnosti niet širokého revolučného potenciálu...“ [4].

Ak sa teda Marxova prognóza nespĺnila a nespĺnili sa očakávania reálneho socializmu, je treba hľadať vysvetlenie v spoločenských podmienkach

slobody a spravodlivosti: vo vyspelých krajinách s trhovou ekonomikou robotnícke hnutie dosiahlo svoje ciele politickým víťazstvom odborov a sociálnej demokracie. Napríklad v Spolkovej republike Nemecko tzv. sociálny budget predstavuje 30 % hrubého sociálneho produktu. Podmienkou týchto pokrokových zmien je trojaká sloboda: sloboda osobná, sloboda štátneho usporiadania a ekonomická sloboda. Osobná sloboda spočíva predovšetkým v slobode prejavu svoje myslenie. Nazýva sa aj slobodou pohybu, voľby a povolania. Sloboda štátneho usporiadania znamená právny poriadok a určenie vlády slobodnými a tajnými voľbami.

Sloboda ekonomická znamená slobodný trh.

Základom všetkých ostatných slobôd je sloboda prejavu myslenia. Gorbačov ju nazval glasnosť.

Tak ako vo vede sa pravda dokazuje v diskusií, aj v politike je treba tvoriť podmienky pre diskusiu. „Vláda, ktorá sa obáva verejnej mienky svojho obyvateľstva, vie, prečo sa obáva. Je to tak, hoci vláda v demokracii dosť často stráca vo voľbách práve preto, že vykonala niečo rozumné. Demokracia predsa nie je niečo jednoduché. Veď väčšina dokazuje pravdu istého náhľadu práve tak málo, ako málo dokazuje pravdu moc.“

Pri všetkej slobode je však aj v západných priemyselných krajinách veľa čo riešiť. Stále v nich narastá okrajová spodná vrstva obyvateľstva. Problém sociálnej spravodlivosti nie je dnes na celom svete vôbec riešený. Ba svetový trh v južnej časti sveta má aj dnes povahu živelnosti raného kapitalizmu. Tak prichádza Weizsäcker k poslednému okruhu problémov — k vedomiu a *zmene vedomia*.

„Témou nášho rokovania je etika a politika. Dostal som hovoril predovšetkým politicky, analyticky. Etický zreteľ som, pravdaže, neobišiel tam, kde prišiel spontánne, ale neučinil som ho témou. Dovoľte mi teda dotknúť sa aj tohto v nadväznosti na doteraz vyslovené, najprv analyticky. Osvetlím otázku najprv na priehľadnom príklade — na trhu. Jeho princípom je, povedal by som, úprimné priznanie sa k zdravému egoizmu, čím sa spoločný záujem uplatňuje lepšie než pri akomkoľvek štátnom plánovaní, ktoré zväzda ku klamstvu a ulievačstvu. Čo však trh sám zo seba neprodukuje (a to je známe od Adama Smitha už vyše dve storočia), to je ochrana mieru navonok, vnútorný právny poriadok a infraštruktúra... Dnes k tomu musíme pripojiť ochranu životného prostredia, ani tú neprodukuje trh sám zo seba, tú musí vykonávať štát; musíme ešte pripojiť obmedzovanie monopólov. Ale trh predpokladá mimovoľne ešte niečo celkom iné, čo nie je vecou štátu: neegoistické štruktúry vzájomného styku ľudí v malom spoločenstve: v rodine, priateľstve, susedstve. Viete si predstaviť, aká by bola rodina, ktorá by bola usporiadaná podľa trhových zásad? Ako nešťastne by deti vyrastali a ako by neskôr ako dospelí konali bez základnej dôvery, ktorej sa im dostáva s materskou láskou? To, čo som práve pomenoval ako zdravý egoizmus, je postoj, ktorý vidí aj legitímny egoizmus blížnych, uznáva ho a zakalkuluje ho do svojho konania. Egoizmus bez aktívneho rešpektovania blížnych je jednoducho hlúpy, je to bláznovstvo. Spoločnosť nemôže byť lepšia, než je schopnosť jej členov vzájomne sa rešpektovať, vzájomne sa brať vážne. Ako som už uviedol, k tomuto má prispieť niečím štát. Ako môže štát vykonať to, čo sa tu požaduje? Povedal som, že je k tomu potrebná sloboda prejavu myslenia. Jej podstatným jadrom je, že umožňuje ľuďom, aby boli úprimní,

aby vyslovovali isté fakty a aby tak na ne obrátili pozornosť. Sloboda, ktorú si navzájom poskytujeme, je podľa Kantových formulácií podmienkou spoločenskej existencie pravdy. Kant formuluje princíp etiky so zreteľom na ľudské spolunažívanie: Konaj tak, aby zásady tvojho konania mohli v každom čase súčasne platiť ako princíp všeobecného zákonodarstva. Toto Kant nazýva základným zákonom čistého praktického rozumu. Kľúčovým slovom je tu rozum. Rozum v zmysle tejto filozofie znamená nielen logické usudzovanie, ale aj chápanie celku. Na tomto mieste by sa mal kruh našich úvah prvý raz uzatvoriť.

Odvážujem sa teraz vysloviť jedno tvrdenie. Odvážujem sa tvrdiť, že z úloh pre ľudstvo, okruh kultúry, národy, životné prostredie, ekonomiku, spoločnosť niet ani jednej, ktorú by zásadne nebolo možné riešiť spoločne použitým rozumom ľudí. No len čo sa v našich myšlienkach vynorí taký nesmierny nárok, hneď zistíme, že pri dnešnom stave vedomia ľudstvo nie je takého rozumného konania schopné. Prečo?! Aká zmena vedomia by k tomu bola potrebná?

Viem iba jedinú odpoveď. Použitie rozumu si vyžaduje podporný afekt, aby viedlo k rozhodnému konaniu. Pre úlohy ľudskej spoločnosti poznám iba jediné dostačujúce pomenovanie tohto afektu: staré pomenovanie lásky k blížnemu. Verím, že nijakého iného niet. Ako pozorovateľ, pravdaže, pozorovateľ hlboko angažovaný, som si kládol otázku, ako bolo možné, že táto revolúcia slobody mohla zvíťaziť bez násillia. Je istotne pochopiteľné, že som tento proces sledoval najpozornejšie v Nemeckej demokratickej republike. Kľúčovou udalosťou tam bola pravdepodobne demonštrácia v Lipsku 9. októbra 1989. Z vašich krajín budete môcť uviesť vždy iné príklady. Spolupôsobil mnoho faktorov, mnoho rozhodností, mnoho dobrej vôle. Ale dva faktory sa nášmu pohľadu vnucovali najsilnejšie: najprv múdra trpezlivosť Moskvy a potom neúnavná, premyslená angažovanosť evanjelickej cirkvi. Tak tomu bolo v NDR. Pre Poľsko by som uviedol katolícku cirkev. Pre iné krajiny sa neodvážujem povedať, akú úlohu tam hrala cirkev. No rola cirkvi nebola nijako náhodná. Ak si cirkev uvedomí, čo od nej chcel Ježiš Kristus, potom sa v nej môže prebudíť sila, aby tak konala. Ježiš povedal: „Milujte svojich nepriateľov, čiňte dobre tým, ktorí vás nenávidia.“ To neznamená, že by potom už prestali byť nepriateľmi, ale vyplýva z toho, že ak aj azda zostanú nepriateľmi, máme ich milovať, máme ich chápať. Ten, kto toto berie vážne, je na ceste potrebnej zmeny vedomia.

A tak končím dvoma otázkami: Prebieha táto zmena vedomia? Alebo bude vynútená až následkami nášho zlyhania? Končím týmito otázkami.“ (4).

*

Carl Friedrich von Weizsäcker sa prvý raz dotkol otázky vzťahov politiky a vedy, teda moci a rozumu v prednáške v Hamburgu v r. 1965; uvažoval v nej o „spoluzodpovednosti prírodovedcov vo svetovej politike“. V skutočnosti pojem vedy vtedy ešte redukoval na techniku, ktorú nazýval „vedecká technika“; no tento výraz je hybridný, rozdiel medzi vedou a technikou môže byť až priepastný, tak ako rozdiel medzi etikou a mimomoralnosťou. Weizsäcker práve toto mimovoľne argumentoval uvedením prípadu E. Tellera,

úspešného otca vodíkovej bomby a predbežne neúspešného prognostika „výroby počasia“. Teller je technik, nie vedec.

Záver prednášky C. F. von Weizsäckera na bratislavskom hrade ukazuje, že dosiaľ neprekonal paralyzujúci tlak moci techniky a jej mimomoralnosť, ktorá sama seba ospravedlňuje posluhovaním „vyššej moci“, teda politike. Ale veda, ktorá je etikou zviazaná používať rozum, nie inteligentnú obratnosť, dovolenú v hrách, nemôže pokladať politiku za nadradenú vede, pretože politika už dávno prestala byť mužskou hrou a nikdy hrou nemala byť. Veda je etikou zviazaná pokladať politiku za také riadenie konania kolektívov, ktoré musí rešpektovať pravdu, poznanú vedou. Etický apel, podložený všeobecným náboženským želaním, s ktorým sa Weizsäcker stotožňuje a uspokojuje, treba v každom konkrétnom kroku odôvodniť vedeckou pravdou celku.

Weizsäckerova opozícia materskej lásky proti trhovému-egoizmu pripomína záver Goetheho *Fausta*, ktorý podobne videl múdrosť muža v pokore pred mystériom matiek. Fausta napokon zachraňuje pred úplnou skazou za mužské slabosti práve ono skutočne tvorivé (nie technicky hráčárske) večne ženské a jediné hlboko etické posledné nesplnené želanie, formulované vo verši jedenásttisícpäťstoosemdesiatom: Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.

Posledné osudové otázky C. F. von Weizsäckera by preto bolo zmysluplné doplniť trefou otázkou:

Ak má inteligencia vedy eticky konať, nie je povinná organizovanosťou na svetovej úrovni znemožniť politikom hrať sa s nemorálnymi hračkami technikov?

Bohumil Schaefer-Valehrach

LITERATÚRA

1. WEIZSÄCKER, C. F. v.: Gedanken über unsere Zukunft. Drei Reden. Göttingen 1968.
2. WEIZSÄCKER, C. F. v.: Die Einheit der Natur. 3. Aufl. München 1972.
3. WEIZSÄCKER, C. F. v.: Die Tragweite der Wissenschaft. 4. Aufl. Stuttgart 1973.
4. Záznam z prednášky C. F. v. Weizsäckera v Bratislave, 5. IV. 1990.